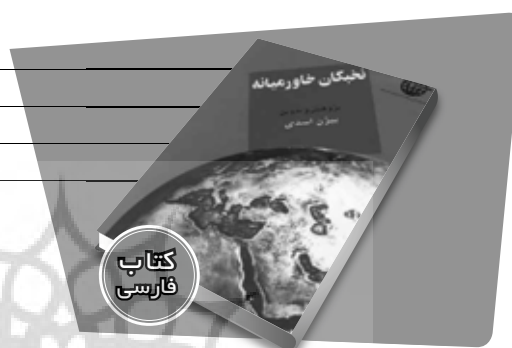

رجال تأثیر گذار در منطقه خاورمیانه

- دانشنامه نخبگان خاورمیانه
- مرکز پژوهش‌های علمی و مطالعات استراتژیک خاورمیانه
- بیژن اسدی
- ۱۳۷۹، ۴۱۲ صفحه، ۳۰۰۰ نسخه، ۳۴۵۰ تومان

● جعفر گلشن روغنی

۴۸

کتاب ماه
علم اجتماعی

شماره‌های ۱۰۶-۱۰۷-۱۰۸
مرداد، شهریور، مهر
۱۳۸۵

محترم، در انتهای مقدمه چند صفحه‌ای خویش، این کتاب را «اولین فرهنگ رجال خاورمیانه به زبان فارسی» از نوع کتابهای who's who دانسته است و اگرچه آن را در شمار آثار مرجع قلمداد کرده، عملاً آن را از ردیف دانشنامه‌ها و دایرةالمعارفها خارج ساخته است.

بنابراین با عنایت به سخنان گفته شده، می‌توان اظهار کرد که نخبگان خاورمیانه اثری است در قالب فرهنگ‌نامه‌ها و تذکره‌ها، به گونه‌ای که ویژه و حاوی زندگی‌نامه شخصیت‌های مؤثر در تاریخ معاصر خاورمیانه است. پس از جمله آثار دایرةالمعارفی و دانشنامه‌ای نیست، زیرا که مداخل ارائه شده فقط مربوط به اشخاص است و بر مفاهیم، اصطلاحات و اسامی خاص مکانهای جغرافیایی و نهادها و تشکلهای و مؤسسات و مراکز سیاسی، نظامی، اقتصادی و فرهنگی خاورمیانه، دلالت ندارد. از این رو نمی‌تواند در شمار دانشنامه‌ها که حاوی اطلاعات درباره همه موارد گفته شده است، قرار گیرد.

مطابق انتظار، بخش اعظم نوشتار مقدماتی گردآورنده محترم و آگاه، به بیان و توضیح دو واژه و اصطلاح خاورمیانه و نخبگان اختصاص یافته است. ابتدا واژه خاورمیانه و تاریخچه کاربرد و استفاده آن بیان شده است و سپس توضیحاتی مکفی درباره اصطلاح نخبگان ارائه شده است. خاورمیانه اصطلاحی است که قدمت به کارگیری آن در نوشته‌ها و گفته‌ها، به کمتر از یک قرن قبل برمی‌گردد؛ زمانی که آلفرد ماهان دریاسالار آمریکایی در مقام یک استراتژیست دریایی، این واژه را در نوشته‌های علمی‌اش به کار برد، از آن پس این اصطلاح مصطلح و رایج شد، اما پس از جنگ جهانی دوم، کاربردی جهانی و گسترده یافت. اما همانطور که مؤلف ذکر کرده است، در تعریف خاورمیانه و محدوده جغرافیایی آن، اختلاف نظر است، ولی آنچه که مورد توافق همگان است این که کشورهای ایران، عراق، سوریه، لبنان، فلسطین، اسرائیل، اردن، عربستان، قطر، کویت، بحرین، امارات، عمان، یمن و مصر در محدوده مورد نظر قرار دارند. برخی از صاحب‌نظران علاوه بر

آقای بیژن اسدی در اواسط پاییز سال ۱۳۷۲ ش، از طرف مرکز پژوهش‌های علمی و مطالعات استراتژیک خاورمیانه پیشنهادی دریافت کرد که براساس آن به تحقیق و تدوین اثری علمی و ارزشمند با عنوان نخبگان خاورمیانه ترغیب شد. او با پذیرش پیشنهاد یاد شده و با انکاء به سالها فعالیت تحقیقاتی و پژوهشی در مرکز مذکور و با بهره‌گیری از کتابخانه آن مرکز و سایت‌های مختلف اینترنتی، به انجام این مهم پرداخت. پس از شش سال نتیجه کار را در قالب کتابی ۴۱۲ صفحه‌ای به دست ناشر سپرد و مرکز پژوهش‌های علمی و مطالعات استراتژیک خاورمیانه هم به عنوان ناشر، آن را در ۱۳۷۹ ش به زیور طبع آراست. در طی مراحل تحقیق و تنظیم و تدوین نهایی اثر، گردآورنده محترم از استادان و متخصصانی چند استمداد طلبیده است که به رسم ادب و تقدیرنامه آنها را در بخش انتهایی مقدمه خویش آورده است. دکتر محمود سریع‌القلم از نخستین حامیان و مساعدت‌کنندگان و آقای سید حسین نیکنام کارشناس سیاسی و متخصص مسائل دنیای عرب در وزارت امور خارجه از یاری رسانندگان اصلی گردآورنده بوده‌اند؛ گفتنی است آقای نیکنام «تمامی مقاله‌های کتاب را مورد بازبینی و مطالعه قرار داده و اظهار نظرهای مفیدی» ارائه کرده است.

کتاب نخبگان خاورمیانه از جمله آثاری است که در ردیف کتابهای مرجع جای دارند. کتابهایی که چند سالی است ضرورت وجودی آنها از سوی محققان و پژوهشگران در فضای علمی و دانشگاهی و تحقیقاتی ایران به شدت احساس شده است و هر از گاهی اثری از این دست، از دل جامعه ناشران سر برون می‌آورد و مخاطبان خویش را صدا می‌زند. بی‌تردید باید انتشار نخستین جلد دایرةالمعارف بزرگ اسلامی در سال ۱۳۶۷ ش. را مبدأ این حرکت علمی یعنی دایرةالمعارف نویسی پس از پیروزی انقلاب اسلامی دانست. حرکتی که آثار دانشنامه‌ای و فرهنگ‌نامه‌ای نیز در درون آن می‌گنجد. در مقدمه‌ای که ناشر بر کتاب نخبگان خاورمیانه زده است، این اثر را در ردیف دانشنامه‌ها قرار داده است، این در حالی است که گردآورنده

خاورمیانه اصطلاحی است که قدمت به کارگیری آن در نوشته‌ها و گفته‌ها، به کمتر از یک قرن قبل برمی‌گردد؛ زمانی که آلفرد ماهان در یاسالار امریکایی در مقام یک استراتژیست دریایی، این واژه را در نوشته‌های علمی‌اش به کار برد

برخی از شخصیت‌های عرصه‌های مذهبی، علمی، اداری، هنری و ادبی که در این کتاب مغفول مانده‌اند، اهمیت جهانی دارند؛ اقبال لاهوری، جمیله بوپاشا، شوقی ضیف، امین معلوف، نجیب محفوظ، محمدعبده و عبدالرحمن کواکبی در این زمره‌اند

مصر، چند کشور دیگر شمال آفریقا همچون سودان، لیبی، تونس، مراکش و الجزایر را در این مجموعه جای می‌دهند و عده‌ای دیگر کشورهای ترکیه، افغانستان و پاکستان را هم در این محدوده می‌گنجانند. نویسنده نیز محدوده جغرافیایی خاورمیانه را شامل تمامی این کشورها به اضافه قبرس دانسته است.

در باب اصطلاح نخبگان و چگونگی انتخاب، آنها از سوی گردآورنده یا به عبارت دقیق‌تر در مورد معیار و ملاک گزینش شخصیت‌ها و گنجاندن شرح احوال آنها در کتاب نخبگان خاورمیانه مطالبی نیز در مقدمه اثر به قلم گردآورنده محترم آورده شده است. او پس از توضیحاتی چند درباره اصطلاح مذکور و بیان تعریف‌های دانشمندان و محققان درباره آن، بر این نظر است که سه گروه از افراد که در زمینه‌های گوناگون به نوعی منشأ تحولات و اثراتی بوده‌اند، در شمار نخبگان یا مشاهیر و شخصیت‌های خاورمیانه قرار می‌گیرند. گروه اول یا اکثریت شامل کسانی است که «مسئولیت اداره کشور خود را در زمینه‌های سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و نظامی» بر عهده گرفتند. گروه دوم شامل کسانی است که «جنبش‌های آزادی‌خواهانه منطقه را علیه نفوذ و تسلط استعمار رهبری کردند و غالباً خود امور حکومت کشورشان را به دست گرفتند». او از این جمع به طور ویژه به دکتر مصدق، آیت‌الله کاشانی، امام خمینی (ره)، جمال عبدالناصر، حبیب بورقبیه، احمدین بلا، هواری بومدین و اسقف مارکاریوس که منشأ دگرگونی‌های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی بسیاری در منطقه بوده‌اند، اشاره می‌کند. به نظر اسدی توسعه افکار ملی‌گرایانه باعث بروز شکل‌گیری این جنبش‌ها در منطقه شد. وی ملی‌گرایی ایرانی به رهبری مصدق، ملی‌گرایی عربی به رهبری جمال عبدالناصر، ملی‌گرایی ترکی به رهبری آتاتورک، ملی‌گرایی کردی به رهبری بارزانی و ملی‌گرایی یهودی به رهبری هرتزل (هرتزل) را از جلوه‌های این عامل می‌شمارد. علاوه بر این توجه به اقتصاد نفتی و ملی‌گرایی اقتصادی را هم که با ملی شدن صنعت نفت ایران در ۱۳۲۹ ش آغاز شد، بر این عوامل می‌افزاید و سبب بروز جنبش‌ها و تحولات ساکنان خاورمیانه می‌انگارد.

گروه سوم افرادی را دربر می‌گیرد که «در بسیاری از تحولات مهم منطقه به طور مستقیم یا غیرمستقیم به نفع استعمار» وارد عمل شدند که به دو دسته خارجی و بومی تقسیم می‌شوند. براین اساس، شخصیت‌های خارجی خاورمیانه نیز که نقشی مؤثر در این منطقه ایفا کرده‌اند، در شمار افراد این گروه به حساب می‌آیند. پس در این کتاب به شرح احوال حدود ۹۰ تن از شخصیت‌های غیرخاورمیانه‌ای از کشورهای آمریکا، انگلیس، فرانسه، آلمان، هلند، ایتالیا و... برمی‌خوریم که ویژگی خاصی به کتاب بخشیده است. البته نویسنده در یک عبارت توضیحی اضافی نیز، اندیشمندان و هنرمندان و دانشمندان و ادیبان را به شخصیت‌های سه گروه پیش گفته، اضافه کرده است. بدین ترتیب دایره مفهومی اصطلاح نخبگان را توسعه بخشیده و بیشتر رسته‌ها تعمیم داده است. از این رو می‌توان گفت نخبگان یعنی شخصیت‌های

مؤثر سیاسی، نظامی، اداری، اقتصادین علمی، مذهبی، اجتماعی، هنری و ادبی خاورمیانه که در تحولات این منطقه استراتژیک نقش آفرینی کرده‌اند. البته صرف‌نظر از این که این افراد خادم یا خائن به مردم سرزمین‌های خود بوده‌اند. به عبارت دقیق‌تر «معیار گزینش شخصیت‌های مورد نظر براساس نقش، تأثیر و حضور مستقیم و گاه غیرمستقیم آنان در تحولات منطقه‌ای است.»

شناساندن اهم نخبگان اندیشه و عمل منطقه خاورمیانه در یک مجموعه واحد، هدف اصلی این پژوهش است. بدین منظور اطلاعاتی اساسی و کلی به دور از بیان جزئیات غیرضروری، درباره هر یک از شخصیت‌ها ارائه شده است که خواننده را در شناخت آنان یاری می‌رساند. به شیوه معمول فرهنگ‌ها، گردآورنده محترم نیز محدوده زمانی و چارچوب ارائه اطلاعات زندگی‌نامه‌ای درباره شخصیت‌ها را توضیح داده است. او محدوده تاریخی گزینش رجال خاورمیانه را عمدتاً بر مبنای سال تولد آنان از حدود اوایل ربع چهارم قرن نوزدهم (۱۸۷۵ م.) به بعد تعیین کرده است (البته با ذکر برخی موارد معدود و خاص).

چارچوب اطلاعاتی هر مقاله بدین شکل است که ابتدا نام خانوادگی شخصیت و سپس نام کوچک او، آنگاه وجه شناسه شخصیت که بعضاً عنوان علمی و اجتماعی و شغلی فرد است آورده شده است. تاریخ و محل ولادت، شغل یا حرفه کنونی برای نخبگان در قید حیات، میزان تحصیلات با ذکر رشته یا رشته‌های تحصیلی و محل تحصیلات عالی، سوابق فعالیت اداری، اجتماعی و حرفه‌ای با ذکر تاریخ، مأموریت‌ها و مسافرت‌ها با ذکر تاریخ و سرانجام بنا به ضرورت ذکر تحولات زندگی اجتماعی و سیاسی فرد و ارتباط او با تحولات کشور متبوعش، فهرست آثار و تألیفات، موضوع کلیه مقالات و آثار هنری و علمی صاحب ترجمه و ذکر نشان‌ها و مدال‌های دریافت شده، دیگر مطالبی است که درباره شخصیت‌ها ارائه شده است. در این کتاب حدود ۱۲۵۰ تن از نخبگان خاورمیانه اعم از داخلی و خارجی

سید جمال‌الدین اسدآبادی، رئیس علی دلواری، آقاخان اول و دوم و سوم، امان‌الله اردلان، نصرالله انتظام، تیمور بختیار، ثریا بختیاری، فوزیه، انور خامه‌ای، ابریم اسحاق، اردشیر جی، اللهیار صالحی، حسن وثوق‌الدوله، شیخ محمد خیابانی از جمله شخصیت‌های ایرانی‌اند که نامی از آنها در این کتاب نیست

در سرفصل‌ها، ذکری از مدخل معرفی شده در هر صفحه نیست و در انتهای کتاب هم فهرستی از مداخل نخبگان داده نشده است تا پژوهشگر را یاری‌رسان باشد

نیست. ناجی‌الاصیل، رشدی، کراس، ضیاءالحق، خالد اسلامبولی و پرویز مشرف از جمله رجال غیرایرانی خاورمیانه و واسموس، جورج بوش (پدر)، فرانکلین روزولت و گورباچف غیرخاورمیانه‌ای‌اند که ذکری از آنها نشده است.

۲. در صفحه ۲۰۵ کتاب، دکتر صادق رضازاده شفق در حرف «ش» معرفی شده است در حالی که علی‌الاصول باید در حرف «ر» تنظیم و معرفی می‌شد یعنی رضازاده شفق، صادق. همچنین در صفحه ۲۱۰، ذیل مدخل شیرازی، به شناساندن یکی از نخبگان سیاسی مذهبی عراق پرداخته است. خطای احتمالاً سهوی نویسنده در این است که نام کوچک او را حسین ذکر کرده است در حالی که وی سیدحسین شیرازی است که برای شرح احوال کامل و دقیق آن می‌توان به صفحات ۱۹۲ - ۱۹۴ به کتاب «الحسین و الحسینیون» اثر نورالدین شاهرودی مراجعه کرد.

۳. یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های هر اثر دانشنامه‌ای و فرهنگ‌نامه‌ای، داشتن لغات راهنمای سرفصله و فهرست مداخل است. خواننده کتاب نخبگان خاورمیانه در نبود این دو مشخصه به شدت در زحمت است. در سرفصله‌ها ذکری از مدخل معرفی شده در هر صفحه نیست و در انتهای کتاب هم فهرستی از مداخل نخبگان داده نشده است تا پژوهشگر را یاری‌رسان باشد.

در پایان ضمن تقدیر از زحمات فراوان مؤلف، چنانچه مقدر باشد، مؤسسات و نهادهای علمی و معتبر دولتی می‌توانند با استمداد از آگاهی و دانش و تجارب گردآورنده، این کار را توسعه و قوت بخشند تا به مرجعی جامع و کامل و بی‌همتا در این زمینه مبدل شود. در غیر این صورت تصور می‌کنم که چنانچه آقای اسدی بار دیگر ضمن رفع مختصر اشکالات کتاب، با افزودن بخش‌هایی دیگر بر آن و جامعیت نسبی دادن به مداخل، ویرایش دیگری از آن ارائه کند. البته نیکوتر آن خواهد بود که فهرست منابع هر مدخل که مقاله‌اش ارائه شده است، در انتهای هر مقاله قید شود.

یا فوت شده و در قید حیات معرفی شده است. در یک نگاه آماری می‌توان چنین نتیجه گرفت که پس از کشور ایران با بیش از ۲۳۰ شخصیت، کشورهای مصر با بیش از ۱۱۰ و اسرائیل با حدود یکصد شخصیت، با اهمیت‌ترین کشورهای منطقه به حساب می‌آیند. کشورهای لبنان، عراق، ترکیه، سوریه، فلسطین، عربستان، اردن، یمن، تونس، مراکش، سودان، الجزایر، قبرس، امارات، افغانستان، کویت و لیبی در رده‌های بعدی تعداد نخبگان معرفی شده قرار دارند و چهار کشور عمان، بحرین، قطر و پاکستان با تک رقمی بودن تعداد نخبگانشان، کم‌ترین اهمیت را دارند. آن گونه که پاکستان با ۲ شخصیت در انتهای فهرست اهمیت آماری نخبگان خاورمیانه جای گرفته است. براساس نگاه آماری، پاکستان نازل‌ترین سطح اهمیت را در منطقه دارد، اما آیا آمار برگرفته شده از محتوای این کتاب دلالت بر واقعیت دارد؟ در پاسخ باید گفت که یقیناً در واقع این گونه نیست و یحتمل نویسنده نگاه کامل و دقیقی به نخبگان این کشور و معرفی آنها در این کتاب نکرده است. در مقابل ایرانی بودن مسئولیت، به علاوه تسلط ایشان بر شناخت نخبگان ایرانی همراه با علائق ملی ایشان، سبب شده است که بیش از ۲۳۰ تن از نخبگان ایرانی در این اثر معرفی شوند که علی‌الاصول از نگاه آماری ایران را در سطح اول اهمیت در منطقه خاورمیانه قرار می‌دهد.

در معرفی شخصیت‌های غیرخاورمیانه نیز، نخبگان امریکایی و انگلیسی بیش از سایر کشورها، معرفی شده‌اند که از مشاهیر آنها می‌توان به ژنرال آیرون ساید، آنتونی ایدن، بالفور، آن لمیتون، سرریدر بولارد انگلستانی و آیزنهاور، برژیسکی، فیلیپ حتی، کندی، کیسینجر و کارتر امریکایی اشاره کرد. هر چند نکات مثبت کتاب فراوان است با این حال به منظور برطرف شدن خطاهای احتمالی در چاپها و دیوانهای بعدی، مواردی چند یادآوری می‌شود:

۱. مطابق تعریف نخبگان، تنها کشور ایران است که تعریف گفته شده در کتاب، درباره شخصیت‌هایش صدق می‌کند. یعنی فقط کشور ایران است که در این کتاب به نخبگان غیرسیاسی و دیگر عرصه‌ها و زمینه‌های آن توجه نشده است و درباره دیگر کشورهای خاورمیانه، خبری از این دست نخبگان نیست. به عبارت دیگر در دیگر کشورها، تنها به معرفی نخبگان و مشاهیر سیاسی آنها بسنده شده است. این در حالی است که برخی از شخصیت‌های عرصه‌های مذهبی، علمی، اداری، هنری و ادبی که در این کتاب مغفول مانده‌اند، اهمیت جهانی دارند؛ اقبال لاهوری، جمیله بوپاشا، شوقی ضیف، امین معلوف، نجیب محفوظ، محمدعبده و عبدالرحمن کواکبی در این زمره‌اند. البته گفتنی است که در برخی موارد، حتی برخی از شخصیت‌ها و نخبگان سیاسی خاورمیانه چه ایرانی و چه غیرایرانی، معرفی نشده‌اند. سید جمال‌الدین اسدآبادی، رئیس علی دلواری، آقاخان اول و دوم و سوم، امان‌الله اردلان، نصرالله انتظام، تیمور بختیار، ثریا بختیاری، فوزیه، انور خامه‌ای، ابریم اسحاق، اردشیر جی، اللهیار صالحی، حسن وثوق‌الدوله، شیخ محمد خیابانی از جمله شخصیت‌های ایرانی‌اند که نامی از آنها در این کتاب